

4. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
5. Герман К. Ф. Українські говірки Північної Буковини в історичному та лінгвогеографічному аспекті : Фонетика, фонологія : монографія / К. Ф. Герман. – Чернівці : Рута, 1995. – 391 с.
6. Іваночко О. Синтаксична природа конструкцій мовленнєвого етикету у творчій спадщині Юрія Федьковича // Науковий вісник Чернівецького університету : Зб. наук. праць. – Чернівці : Рута, 2000. – Вип. 83. – С. 270–274.
7. Коммуникативная грамматика русского языка / Под. ред. Г. А. Золотовой. – Москва, 1998. – 528 с.
8. Маковский М. М. Системность и асистемность языка: Опыт исследования антиномий в лексике и семантике / М. М. Маковский. – М. : Высшая школа, 1980. – 275 с.
9. Русские: коммуникативное поведение / Ю. Е. Прохоров, И. А. Стернин. – М. : Флинта, 2006. – 328 с.
10. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

Сделан системный анализ этикетных конструкций в говорах Северной Буковины, которые принадлежат к одному из наиболее архаичных языковых особенностей Украины. Где каждый тип говоров этого региона отличается своими не только фонетико-грамматическими, а и стилистическими особенностями этикетных формул.

Ключевые слова: говор, речь, конструкция, форма, регион, этикетная формула.

The system analysis designs in dialects of Northern Bukovina which belong to one of the most archaic language features of Ukraine is made. Where each type of dialects of this region differs the not only fonetiko-grammatical, and stylistic features.

Keywords: dialect, speech, a design, the form, region, formula.

УДК 811.161.2'38

*Горіздра О.Л.*

## **ПРЕДМЕТНІ ВТОРИННІ ПЕРЕНЕСЕННЯ В БІОЛОГІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

У статті здійснено комплексний аналіз предметних вторинних перенесень на матеріалі української біологічної термінології.

Ключові слова: біологічна термінологія, вторинна номінація, біологічна предметна метафора, сема.

У наукових студіях останніх десятиліть спостерігаємо тенденцію до активного вивчення процесів формування лексичного складу сучасних термінологій. Особливий інтерес викликає функціонування термінологічних одиниць, що постали внаслідок вторинної номінації. Їх кваліфікують як особливий витвір людського мислення, що ґрунтується на категоріях порівняння, аналогії й асоціації.

Дослідження сутнісних характеристик вторинної номінації як чинника утворення спеціальної лексики є одним з аспектів глобальної проблеми

сучасної лінгвоукраїністики – проблеми закономірностей формування термінології української мови. У зв'язку з цим надзвичайно важлива роль належить вивченню біологічних термінів, утворених унаслідок процесів метафоризації та метонімізації загальноживаної лексики, які ще не були об'єктом комплексного спеціального дослідження, як і саме явище вторинної номінації в системі біологічної термінології.

Мета статті – дослідити особливості вторинної номінації в біологічній термінології української мови, виокремити типи вторинних предметних біологічних термінів за джерелами походження.

В українському мовознавстві останнім часом помітно зріс інтерес до вивчення метафори й метонімії як чинників творення термінів окремих наукових галузей. Вагомим внеском у дослідженні метафоричних та метонімічних процесів формування української економічної лексики стали праці О. Виник та Г. Чорновол, географічної – Є. Ткаченко, медичної – Н. Цісар, технічної – Н. Костюк, металургійної – Н. Ктитарової.

Частково торкалися проблеми творення метафоризованих термінів у біологічній термінології Р. Бавольська, В. Калько, В. Кобилуш, І. Коломієць, І. Сокол. Проте ці дослідження не подають повної характеристики явищ вторинної номінації в мові біологічної науки, яка є однією з найдавніших і найдиференційованіших галузей природознавства, що перебуває на перетині багатьох наук та розгалужується на низку власних субтерміносистем. У біологічній термінології функціонують спеціальні лексеми, утворені внаслідок вторинної номінації на основі предметних перенесень, адже у процесі пізнання навколишнього світу людина вчиться не лише розрізняти предмети, але й зіставляє їх один з одним, робить узагальнення, виражає результати своєї діяльності за допомогою нових слів. Тому предметний світ є надзвичайно близьким до людини. В. Виноградов зазначав, що між словником науки і словником побуту існує прямий тісний зв'язок. Адже, «будь-яка наука починає з результатів, здобутих мисленням і мовленням народу, і в подальшому своєму розвитку не відривається від народної мови» [3, 165]. Процес створення нових термінів за допомогою метафоризації є яскравим підтвердженням такого взаємозв'язку, бо номінативна одиниця набуває нового, образного, значення, яке співіснує з вихідним, прямим.

О. Винник спостерегла, що витвір природи чи витвір людських рук стає найпотужнішим джерелом метафори, не тільки мовної, літературної, але й наукової. Цей вид тропа є необхідною і своєрідною формою мислення. Свій висновок дослідниця вмотивовує тим, що вторинна спеціальна назва набуває нового значення завдяки здатності суб'єкта відшукувати вдалі аналогії [2, 86]. «Вміння виділити суттєві властивості якого-небудь предмета, що виявляється перш за все в практичній діяльності людини, – переконує Г. Колшанський, – означає перехід до утримання у свідомості не індивідуального образу цього предмета, а лише його найважливіших чи суттєвих на цьому етапі властивостей» [4, 9]. Тому метафора є не лише засобом найменування, але й найбільш могутнім засобом формування нових уявлень, відображення в мовній формі нових знань про світ.

Так, Н. Цісар наголошує, що на початковому етапі розвитку будь-яка наука відштовхується від понять саме побутового мислення. Тому в ролі термінів найчастіше використовують предмети побуту, знаряддя праці та їхні частини або елементи, назви одягу, взуття та їхніх елементів, назви прикрас та їхніх елементів [5, 111]. В економічній термінології, наприклад, джерелом утворення термінів послуговували предмети постільної належності, назви посуду, меблів, предметів інтер'єру, побутового інструмента, назви побутових предметів, призначених для зберігання або перенесення чогось, побутовий предмет захисного призначення, назви предметів, що призначені для приборкання та утримання тварин, назви предметів покарання, одяг та його елементи, назви їжі та продуктів харчування [2, 86-95].

Біологічна термінологія теж поповнилася за рахунок метафоризації предметної лексики української мови. Біологічну предметну метафору тлумачимо як семантичний процес, при якому форму мовної одиниці або оформлення мовної категорії переносять з об'єкта позначення на біологічний через асоціації за зовнішньою та функціональною подібністю до якого-небудь предмета побуту. У складі біологічної предметної метафори виокремлюємо шість груп.

Першу групу формують біологічні метафоричні терміни, де основою семантичного перетворення слугують назви одягу, що позначають сукупність виробів з тканини, хутра, шкіри. Напр.: *манжетка*, *ремінець*, *шоломниця*, *мантія* тощо.

Так, загальноживане значення слова *манжетка*: «*вилога рукава, тобто відвернутий і випрасуваний край на рукавах одягу*» (ВТССУМ, 644). На основі значення загальноживаного слова утворилося значення біологічного терміна *манжетка* – це «*трав'яниста рослина родини трояндових із круглими складчастими листочками, що нагадують стародавні манжети*» (Коляда, 212). Значення загальноживаного слова складається із семи «вилога рукава». У значенні біологічного терміна переважають семи: «рослина», «листок, що має форму манжета». Ономазіологічною ознакою для виникнення біологічного терміна стала зовнішня схожість. Перенесення відбулося в напрямку: одяг → рослина.

У загальному вжитку іменник *шолом* – це «*спеціальний головний убір, що застосовують у військовій справі, на виробництві, в спорті, побуті для захисту голови й шиї від поранень, травм, холоду, сонячного проміння, опіків*» (ВТССУМ, 1627). Термін *шоломниця* функціонує у фахових текстах біологічної науки із значенням: «*багаторічна трав'яниста рослина родини губоцвітих, верхня губа якої схожа на шолом*» (Єлін, 242). Біологічний термін утворився внаслідок метафоричного перенесення за зовнішньою схожістю за посередництвом суфікса -ниц(-я). У значенні терміна виокремлюємо семантичні складники: «рослина», «губа якої схожа на шолом». Значення загальноживаного слова складається із семи «спеціальний головний убір». Перенесення відбулося в напрямку: одяг → рослина.

До складу другої групи входять метафоричні терміни, де основою семантичного перетворення слугують назви знарядь праці – різноманітних

приладів, механізмів, інструментів, за допомогою яких виконують певну дію. До неї належать: *топірець*, *сокирки*, *свердлик*, *наперстянка*, *молоточок*, *вудильник*, *грабельки*, *гребінець* тощо.

Так, іменник *топірець* у загальнонародній сфері функціонує з таким значенням: «сокира з довгим держаком» (ВТССУМ, 1462). Біологічний термін *топірець* – це «північний морський птах, дзьоб якого схожий на пожежний топірець» (Сабунаєв, 65). Ономасіологічною базою для найменування нового біологічного поняття став мовний знак *топірець*, а ономасіологічною ознакою – зовнішня схожість. У значенні загальноновживаного слова наявна сема «сокира», у значенні біологічного терміна – семи «птах», «дзьоб якого схожий на топірець». Вторинне перенесення відбулося в напрямку: знаряддя праці → птах.

У загальному вжитку *сокирка* – це «знаряддя для рубання і тесання, що являє собою залізну лопать з гострим лезом» (ВТССУМ, 1353). Унаслідок метафори утворився біологічний термін *сокирки* – це «однорічна трав'яниста рослина родини жовтцевих, листки якої мають форму сокири» (Заверуха, 51). Ономасіологічною базою для утворення нового біологічного терміна стала мовна форма *сокира*, що реалізується як загальноновживане, у семантичній структурі якого виділяємо сему «знаряддя для рубання і тесання». У значенні біологічного терміна домінують семи: «рослина», «листки якої мають форму сокири». Напрямок перенесення: знаряддя праці → рослина.

У словнику зафіксоване таке значення загальноновживаного слова *грабельки*: «сільськогосподарське знаряддя, що являє собою валок із дерев'яними або залізними зубцями, насаджений на довгий держак» (ВТССУМ, 257). На основі значення загальноновживаного слова утворилося значення біологічного терміна *грабельки* – це «однорічна рослина родини геранієвих, суцвіття якої після відцвітання і появи плодів стає схожим на граблі» (Морозюк, 74). У значенні загальноновживаного слова виокремлюємо сему «сільськогосподарське знаряддя», у значенні біологічного терміна – семи «рослина», «суцвіття якої схоже на граблі». Ономасіологічною ознакою для виникнення біологічного терміна стала зовнішня схожість. Напрямок перенесення: знаряддя праці → рослина.

Третю групу формують метафоричні терміни, де основою вторинної номінації слугує посуд – вироби з глини, металу, скла, що їх використовують для приготування або подавання їжі, напоїв, а також для зберігання харчових продуктів. Проілюструємо це на прикладах: *мисочка*, *решітник* тощо.

Іменник *мисочка* – це «посудина у вигляді широкої чашки, в якій звичайно подають страву до столу» (втссум, 668). На основі значення загальноновживаного слова утворилось значення біологічного терміна *мисочка*: «чашоподібне утворення, що охоплює плід або його частину» (Барна, 141). Значення загальноновживаного слова складається із сем «посудина» «у вигляді широкої чашки». У значенні біологічного терміна основною є сема «чашоподібне утворення». Ономасіологічною ознакою для виникнення біологічного терміна стала зовнішня схожість. Напрямок перенесення: посудина → частина рослини.

Загальноновживане значення слова *решето*: «господарська річ у вигляді дерев'яного обода з натягнутою з одного боку сіткою для просіювання чого-небудь (переважно зерна, борошна)» (ВТССУМ, 1219). *Решітник* у біологічній термінології – це «істівний гриб, шапинка якого схожа на решето» (Коляда, 248). Вторинна номінація відбулася на основі значення загальноновживаного слова за допомогою суфікса -ник, яке містить такі семи: «господарська річ» «для просіювання чого-небудь». У семантичній структурі біологічного терміна наявні семи: «гриб», «шапинка якого схожа на решето». Ономасіологічною ознакою для виникнення нового терміна слугує зовнішня схожість. Перенесення відбулося в напрямку: посуд → рослина.

Четверта група сформована із метафоричних термінів, де основою вторинної номінації слугують побутові предмети захисного призначення. Пор.: *парасолька*, *зонтик* та ін.

У словнику зафіксоване таке значення загальноновживаного слова *парасолька*: «закріплений на палиці, обтягнутий матерією складний каркас у формі півкулі для захисту від дощу і сонця» (ВТССУМ, 886). На основі значення загальноновживаного слова утворилося значення біологічного терміна *парасолька*: «драглисте тіло медузи у формі парасольки» (Біологія 2, 90). Значення загальноновживаного слова складається із таких сем: «каркас у формі півкулі» «для захисту від дощу і сонця». У значенні біологічного терміна виділяємо семи: «тіло медузи», «що схоже на парасольку». Ономасіологічною базою для найменування нового біологічного поняття послугував мовний знак *парасолька*, а ономасіологічною ознакою – зовнішня схожість. Напрямок перенесення: предмет побуту → тіло медузи.

Такий самий напрямок перенесення значення спостерігаємо в терміні *зонтик*, дефініція якого: «суцвіття зонтиподібної форми» (ВТССУМ, 476). Ономасіологічною базою для утворення нового біологічного терміна була мовна форма *зонтик*, що реалізується як загальноновживане, у семантичній структурі якого наявні семи: «каркас у формі півкулі» «для захисту від дощу і сонця». У значенні біологічного терміна домінує сема «суцвіття зонтикоподібної форми». Перенесення відбулося за зовнішньою схожістю в напрямку: предмет побуту → суцвіття.

Кількісно обмежену, п'яту, групу формують метафоричні терміни, де основою семантичного перетворення слугують назви музичних інструментів – предметів за допомогою якого музиканти створюють музику. Напр.: *дзвоник*, *трубач* та ін.

Іменник *дзвоник* у загальнонародній сфері функціонує із значенням: «ударний сигнальний підвісний інструмент у вигляді порожнистої груші, в середині якої підвішений ударник» (ВТССУМ, 292). На основі значення загальноновживаного слова утворилося значення біологічного терміна *дзвоники*: «трав'яниста рослина з блакитними, синіми, ліловими, фіолетовими квітками, що мають форму дзвоника» (ВРУК, 284). Значення загальноновживаного слова складається із семи «ударний музичний інструмент». У значенні біологічного терміна виділяємо семи: «рослина», «квітки якої схожі на дзвоники». Ономасіологічною базою для найменування нового біологічного поняття

послугував мовний знак **дзвоник**, а ономасіологічною ознакою – зовнішня схожість. Вторинне перенесення відбулося в напрямку: музичний інструмент → рослина.

У словнику зафіксоване таке значення загальноновживаного слова **труба**: «духовий музичний інструмент високого регістру з зігнутим у кільце циліндричним або конічним корпусом і розтрубом на кінці» (ВТССУМ, 1481). На основі значення цього загальноновживаного слова за допомогою суфікса -ач утворився біологічний термін **трубач** – це «порода голубів, хвіст яких схожий на трубу» (Ковальчук, 47). У значенні загальноновживаного слова наявна сема «духовий музичний інструмент», у значенні біологічного терміна – семи «голуб», «хвіст якого схожий на трубу». Ономасіологічною базою для найменування нового біологічного поняття послугував мовний знак **труба**, а ономасіологічною ознакою – зовнішня схожість. Напрямок перенесення: музичний інструмент → птах.

Шоста група утворена із метафоричних термінів, де основою семантичного перетворення слугує військова зброя – знаряддя для нападу чи оборони.

Так, у загальнономовному вжитку **щит** – це «ручний предмет старовинного військового озброєння у вигляді заокругленої чи прямокутної дошки (з дерева, металу, шкіри) для захисту тіла воїна від ударів холодною зброєю» (ВТССУМ, 1639). На основі значення загальноновживаного слова за допомогою суфікса -ник утворилося значення біологічного терміна **щитник**: «багаторічна рослина з довгими пірчастими листками, покривальце спорангія якої схоже на щит» (Морозюк, 12). Ономасіологічною базою для найменування нового біологічного поняття став мовний знак **щит**, а ономасіологічною ознакою – зовнішня схожість. У загальноновживаному слові переважають семи «ручний предмет» «старовинного військового озброєння», у терміні – семи «рослина», «покривальце спорангія якої схоже на щит». Перенесення відбулося в напрямку: військова зброя → рослина.

Отже, метафора предметної сутності відіграє важливу роль у формуванні біологічної термінології. Біологічні вторинні терміни утворюються через асоціації за подібністю до форми чи за подібністю функцій предмета. Найчисельнішими є групи термінів, де основою семантичного перетворення слугує одяг, посуд, знаряддя праці, предмети захисного призначення. Лише декількома термінами в біологічній термінології представлені назви музичних інструментів та військової зброї. Вторинне перенесення відбувається здебільшого в напрямках від предмета на назву рослини, черв'яка, птаха, комахи, риби, частину тіла безхребетних тварин та ссавців, частину рослини тощо. Вторинна номінація сприяє розбудові української біологічної термінології як складника загальної термінологічної системи. Біологічні терміни, що виникли внаслідок метафоричного та метонімічного перенесення, становлять особливу підсистему в українській біологічній термінології й засвідчують тісний зв'язок мови та мислення в актах вторинного називання.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Вербицька О. А. Термінологічна лексика і метафоризація / О. А. Вербицька // Мовознавство. – 1983. – № 6. – С. 47 – 50.
2. Винник О. П. Метафоричні процеси у формуванні української економічної лексики : дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О. П. Винник. – Харків, 2007. – 264 с.
3. Виноградов В. В. Лексикология и лексикография / В. В. Виноградов. – М. : Наука, 1976. – 310 с.
4. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке / Г. В. Колшанский. – М. : Наука, 1990. – 103 с.
5. Цісар Н. З. Вторинна номінація в системі української медичної термінології: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. З. Цісар. – Львів, 2008. – 267 с.

## СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Барна – Барна М. М. Ботаніка. Терміни. Поняття. Персоналії / М. М. Барна. – К. : ВЦ «Академія», 1997. – 272 с.

БС – Біологічний словник / За ред. І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. – К.: Головна ред. УРЕ, 1974. – 552 с.

Біологія 1 – Біологія : Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів / О. А. Біда, С. І. Дерій, Л. М. Ілюха, М. В. Картель та ін. – К.: Літера ЛТД, 2008. – 656 с.

Біологія 2 – Біологія. Довідник для абітурієнтів / М. Є. Кучеренко, Ю. Г. Вервес, Т. П. Балабан, В. М. Войціцький, О. П. Матишевська. – К. : Генеза, 2003. – 496 с.

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. – 1736 с.

ВРУК – Визначник рослин Українських Карпат / Під. ред. В. І. Чопика. – К. : Наукова думка, 1977. – 434 с.

Єлін – Єлін Ю. Я. Шкільний визначник рослин / Ю. Я. Єлін, Л. Г. Оляніцька, С. І. Івченко. – К. : Рад. школа, 1988. – 366 с.

Заверуха – Заверуха Б. В. Квіти дванадцяти місяців / Б. В. Заверуха. – К. : Урожай, 1974. – 144 с.

Ковальчук – Ковальчук Г. В. Зоологія з основами екології / Г. В. Ковальчук. – К. : Вища школа, 1988. – 294 с.

Коляда – Коляда М. Г. Таємниці рослинного світу. Дивовижні факти з життя рослин / М. Г. Коляда. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 272 с.

Морозюк – Морозюк С. С. Трав'янисті рослини / С. С. Морозюк, В. В. Протопопова. – К. : Рад. школа, 1986. – 155 с.

Сабунаєв – Сабунаєв В. Б. Цікава зоологія / В. Б. Сабунаєв. – К. : Веселка, 1981. – 295 с.

Шаламов – Шаламов Р. В. Тваринний світ України : енцикл. довідник / Р. В. Шаламов, О. А. Литовченко. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 144 с.

В статтю здійснено комплексний аналіз предметних вторинних переносів на матеріалі української біологічної термінології.

Ключові слова: біологічна термінологія, вторинна номінація, біологічна предметна метафора, сема.

*The article focuses on a comprehensive analysis of secondary postponements based on the Ukrainian biological terminology.*

*Keywords: biological terminology, secondary naming, biological presentive metaphor, seme.*

УДК 811.161.2'373.2-112

*Денисюк В.В.*

## **ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗАСІБ СТАНДАРТИЗАЦІЇ ДІЛОВОГО ТЕКСТУ (НА МАТЕРІАЛІ ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ІВАНА МАЗЕПИ)**

У статті на матеріалі ділових документів гетьмана Івана Мазепи проаналізовано особливості функціонування окремих фразеологізмів та вказано на зміни, які відбулися в семантичній структурі цих одиниць.

Ключові слова: фразеологізм, українська ділова мова XVIII ст., семантична структура.

Постать гетьмана Івана Мазепи є знаковою в українській та європейській історії кінця XVII – початку XVIII ст. Таврований за життя російським урядом, проросійськи налаштованим українським козацтвом, будучи чи не єдиним, на кого церква відкрито наклала анафему, на тлі цього позбавлений усіх добродійностей, він і за радянської доби продовжував мати статус відступника та зрадника. Тільки з отриманням Україною незалежності Іван Мазепа повернувся до нас як мудрий і виважений політик, щедрий меценат, фундатор церков, монастирів, шкіл, високоосвічена, культурна людина. М. Костомаров, який загалом давав негативну оцінку діяльності І. Мазепи, зазначав: «Мазепа, яко історична особистість, у многих відносинах представляє ся замітним, висуненим з ряду, типом свого часу і тої суспільности, в котрій виховав ся і політично діяв» [2, 490].

Постаті І. Мазепи, його діяльності присвятили студії історики, політологи, філософи, культурологи. Відчутною лакуною залишається лінгвістичне опрацювання різноманітних ділових матеріалів (універсали, листи, угоди та ін.), які гетьман писав сам або які готувала канцелярія за його підписом. У вітчизняному мовознавстві є спеціальна праця, присвячена лексико-фразеологічному аналізу ділової документації канцелярії Б. Хмельницького [4]. Вважаємо, що велика писемна спадщина Івана Мазепи, що презентує діловий стиль, повинна стати предметом докладного лінгвістичного дослідження: по-перше, розвиток української мови на лівобережних землях у період гетьманування І. Мазепи позначений посиленням впливу російської мови, що, без сумніву, знайшло відображення в писемних текстах цієї доби; по-друге, діловий стиль є до певної міри консервативним і зберігає ознаки, сформовані в попередні століття. Консервативність проявляється не тільки у структурі документів, а й у використанні лексико-фразеологічних та стилістичних засобів. У нашій розвідці проаналізуємо фразеологізми, засвідчені в діловій документації І. Мазепи.

Досліджуваний матеріал дозволяє говорити про вихід на периферію ділової фразеології української мови кінця XVII – початку XVIII ст. стійких